

International Journal of Multi Research

Online ISSN: 3107 - 7676

IJMR 2026; 2(2): 74-77

2026 March - April

www.allmultiresearchjournal.com

Received: 02-03-2026

Accepted: 05-04-2026

Published: 17-04-2026

DOI: <https://doi.org/10.54660/IJMR.2026.2.2.74-77>

ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ

ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲਜ, ਬੁਢਲਾਡਾ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

Corresponding Author; ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਗੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਤੇ ਜੀਵਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਗੀ ਦੇਹਰੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਅਦਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਿਖਾਇਕ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਸਫ਼ਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੱਕ ਸਫ਼ਰ ਅੱਪੜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਜੜ੍ਹਤ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਉਸਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਾਵਿ ਤੇ ਗਲਪ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਚਿੱਠੀਆਂ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਮੁਲਕਾਤਾਂ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਵਰਗੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਮੰਚ ਉਪਰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵਰਗਾ ਜਟਿਲ ਕਾਰਜ ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਨੇ ਸੋਖਿਆਂ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੋਮਪਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਦਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸੋਹਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਵਾਮ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਯਤਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਤੇ ਗਲਪ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹

ਇਉਂ ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਨਿਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਰੰਗ-ਕਰਮੀ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਾਕੀ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਗਤ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ

ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣਾ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਨੇਕ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਿਚ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ' ਨਾਟਕ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਖ਼ੁਦ ਜੀਵਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਹੰਢਣਸਾਰ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਬਾਰੇ ਕੀਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ ਨਾਟਕ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰੀ ਪਾਤਰ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜਤਾ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਨਿਭਾਅ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਦੇਵੇਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚਲੇ ਅਜਾਰਕਤਾ ਭਰੇ ਖਿਆਲਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਸਿੱਦਕ ਅਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਚਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤ ਬਣਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੋਚ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਤਮ, ਹਿੰਸਾ, ਖੇਡ, ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖਲਾਅ ਕਾਰਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗਾ ਜਰਖੇਜ਼ ਖਿੱਤਾ ਜਿਸਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਹਨ, ਅੱਜ ਉਹ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੇ-ਬਸੀ, ਸੁੰਨਾ, ਇਕੱਲਾਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਮਾਤਮ ਦੇ ਉਹ ਸਿਲਸਿਲੇ ਸਿਰਜ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨਿਰ-ਉੱਤਰ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤ: ਮਾਤਮ

ਹਿੰਸਾ

ਖੇਡ

ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਅਨਿਆਂ

ਇਹ ਨੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ।

ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਏ ਘਰਾਂ ਦੇ ਘਰ,

ਘਰਾਂ ਗਰਾਂ ਜਸ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਯਾਰੇ,

ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਕੀਹਦੇ ਨਾਂ (ਵਕਫ਼ਾ) ਸੁੰਨੇ-ਸੁੰਨੇ

ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ-ਕੋਈ ਪੈੜੁ ਏ,

ਦਿਲ ਹੀ ਉਦਾਸ ਏ ਜੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਖ਼ੈਰ ਏ।

ਉਦਾਸ ਦਿਲ ਕਿਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ,

ਇਹ ਬਿਰਖ, ਘੜੀ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਤਾਰੇ, ਸੂਲ, ਸੁਰਾਹੀ, ਖੰਜਰ, ਪਿਆਲਾ,

ਇਹ ਸਾਥੀ ਨੇ ਸਾਰੇ, ਮੇਰੇ, ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ,

ਸੁੰਨੇ-ਸੁੰਨੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ।²

ਨਾਟਕਕਾਰ ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ, ਵੰਡ, ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੀ ਰੰਗਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅਵਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ, ਖੇਤ ਅਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜਿਉਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਵਡੇਰਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੰਦਾ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗਤ, ਨਫ਼ਰਤ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਇਆ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਉਜਾੜੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਭਰੇ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਅਮਲ ਵਜੋਂ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਧਰਤ ਵੀ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਗਈ, ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਵਕਤੀ ਮੌਤ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਵਜੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਟੇਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿੰਤਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਹਿਤ, ਰੀਤ-ਰਿਵਾਜ਼, ਸੰਗੀਤ, ਖੇਡਾਂ, ਵਿਰਾਸਤ ਆਦਿ ਉਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸਿਆਸਤ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਅੱਜ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸੀਨਿਆ ਵਿਚ ਧੜਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਲੈ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਵਾਸ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੀ ਹੋੜ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਾਕ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ-ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਲਈ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਭੰਡਾਰ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਲੈਤੀਆਂ ਪਾਤਰ ਜ਼ਰੀਏ ਮਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਵਲੈਤੀਆ: ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ-ਵਾਕ

ਨੂਰ ਪਹਿਰ ਦਾ ਤੜਕਾ

ਪਹੁ ਫੁਟਾਲਾ

ਧੰਮੀ ਵੇਲਾ

ਛਾਹ ਵੇਲਾ

ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ

ਲਾਉਢਾ ਵੇਲਾ

ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ

ਸਵੇਰ, ਦੁਪਹਿਰ, ਆਥਣ, ਤਰਕਾਲਾਂ, ਘੜੀ, ਪਹਿਰ, ਬਿੰਦ

ਝੱਟ, ਪਲ, ਛਿਣ, ਨਿਖਮ ਵਿਚਾਰੇ

ਮਾਰੇ ਗਏ ਇਕੱਲੇ ਟਾਈਮ ਹੱਥੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ

ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ...³

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮਾਂਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾਇਰੇ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਂਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਦਕਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਨਿਭਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਦੁਖਾਂਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਾਂਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਹਿਜੋਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਨਕ, ਫ਼ਰੀਦ, ਪੀਲੂ, ਬੁੱਲਾ, ਵਾਰਿਸ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੋਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤ: ਨਹੀਂ ਉਏ ਵਲੈਤੀਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਦੀ ਮਰਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਮਰ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ, ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਲੋਕ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ, ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਸੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਗੇ ਸੂਫ਼ੀ, ਸੰਤ, ਫ਼ਕੀਰ, ਸ਼ਾਇਰ, ਆਸ਼ਕ, ਯੋਧੇ, ਮੇਰੇ ਲੋਕ।⁴

ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੋਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਂਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਜੋ ਯੂ.ਪੀ., ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ-ਲਿਖਾਕੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਧਰਤ ਦੇ ਜੰਮੇ-ਜਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਤ ਤੋਂ ਬੇ-ਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਬਗਾਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਾਚਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਧਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਓਪਰੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਤਲਾਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਜਲਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਹਲ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬੇ-ਗੋਰੀ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਨਮ-ਭੋਏ ਤੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਦਾ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਹੀ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤ: ਓ ਯਾਰੇ ਕੀ ਦੱਸੀਏ ਹਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ, ਉਸ ਸਰਫ਼ ਦੇ ਸੁਰਖ਼ ਗੁਲਾਬ ਦਾ,
ਉਸ ਅੱਧ ਚੌਂ ਟੁੱਟੇ ਗੀਤ ਦਾ, ਉਸ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਰਬਾਬ ਦਾ,
ਅਸੀਂ ਖੇਤ ਜੋ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਬੀਜੀਆਂ, ਬਣ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਿਉਂ ਉੱਗੀਆਂ।
ਇਹ ਚੁੱਤ ਹੈ ਕਿਹੜੇ ਤੌਰ ਦੀ, ਕੀ ਦੱਸੀਏ ਹਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ।
ਇਹ ਰਕਾਨਾ ਤੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ,
ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਸੋਹਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ।⁵

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ, ਸੁਨੇਹ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੱਟ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਸੰਵੇਦਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਮੂਲ ਨਾਲ ਤੋੜਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦਸਤਾਰ, ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਰੱਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਟਾਕਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਸਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤ: ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਆਪਣੀ ਮਦਰ ਨੂੰ ਬੇਬੇ ਤੇ ਫਾਦਰ ਨੂੰ ਬਾਪੂ

ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਥੋਂ ਜੀਜਾ, ਫੁੱਫੜ, ਮਾਮਾ, ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਏ

ਜਦ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਹੈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਪਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ

ਅਸੀਂ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ।

ਕਦੀ ਆਪਣਾ ਲਫਜ਼ ਲੱਭਣ ਜਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ

ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਟੋਹਰ ਲਈ ਜਾਂ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਝੂਠੀ ਸ਼ਾਨ ਲਈ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਕੋਈ ਵਾਕ।⁶

ਇਉਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਜਾਂ ਕੌਮ ਲਈ ਮਾਂ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕਤਾ, ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਖਿੱਤੇ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਫ਼ਾਅ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨਿਭਾਅ ਜ਼ਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਾਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਦਾ ਨਾਟ-ਜਗਤ, ਗੋਰਕੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015, ਪੰਨਾ :-8
2. ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ, ਸਹਿਜ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਸਮਾਣਾ, 2025, ਪੰਨਾ:-18-19
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ:- 22-23
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ:- 24-25
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ:- 29
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ:-41

How to Cite This Article

ਸਿੰਘ ਗ. ਡਾ. ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਜਰਨਲ ਆਫ ਮਲਟੀ ਰਿਸਰਚ. 2026; 2(2): 74-77.

Creative Commons (CC) License

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work non-commercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.